

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

زمان چاپ: ۱۴۰۲/۰۴/۲۰

شماره مجوز مجله: ۸۰۴۰۰

اصل بین‌المللی احتیاط از دیدگاه قرآن کریم^۱

امیروطنی^۱، فاطمه رخ^۲، محمود حکمت نیا^۳، سید علیرضا میرکمالی^۴

۱- عضو هیأت علمی دانشگاه خوارزمی تهران

۲- دانشجوی دکتری دانشگاه خوارزمی تهران

۳- عضو هیئت علمی دانشگاه تهران

۴- عضو هیئت علمی دانشگاه شهید بهشتی تهران

Fatemehrokh00@gmail.com

چکیده

سلامت و محیط‌زیست دو مقوله با اهمیت و تاثیرگذار در زندگی فرد محسوب می‌شود. علی‌رغم دایره خطری که به‌طور روزافزون نسبت بدانها در گزارشات منعکس می‌شود، محققان و سیاستگذاران طی سال‌های اخیر برای حفظ سلامتی و محیط‌زیست اطرافمان، همچنین جهت دستیابی به رویه واحدی که از زیربناهای عقلانی و مردم‌پسند نیز برخوردار باشد، به اصل احتیاط استناد نمودند. اصل مذکور توانسته معیار جبران‌کننده نبود اطمینان علمی بوده و تا حد زیادی در مقابل خطرات محتمل محافظت نماید. قرآن کریم که معجزه پیامبر مکرم اسلام برای بشریت است ملاک خیر و سعادت ارائه می‌کند. در مقاله حاضر به مفهوم اصل بین‌المللی احتیاط در قرآن کریم، پس از اشاره به تعریف مجامع جهانی از اصل، با بررسی آیات و ارائه تعریف قرآنی پرداخته شد. تعریف قرآنی که طبق پژوهش حاضر بدان دست یافتیم عبارتست از: «حذر عقلانی، هوشمندانه و با درایت در مواجهه با موقعیت‌های محتمل‌الضرری که عدم اطمینان علمی موجب نبود مسیر متقن گردیده با حفظ آمادگی همیشگی از انواع خطرات و ارج نهادن به سرمایه‌های انسانی با اقدام متناسب ارزشمندی که روش‌ها بدان راه می‌نمایند.» یافته‌ها در فهم و مقبولیت جهانی اصل مؤثر واقع شده و در مسیر معرفی دیدگاه متناسب بومی از آن نیز یاری‌رسان می‌باشد.

کلمات کلیدی: اصل احتیاط، علم، ریسک، حذر.

۱- مقدمه

طی سال‌های متمادی عقل بشریت که به دورماندن از خطرات هدایت می‌نمود؛ «اول ایمنی بعد کار»، یا همان «احتیاط شرط عقل است» را ضرب‌المثل و روش عملی مردم قرار داده بود. انسان عاقل و خردمند در هر کاری جانب احتیاط را رعایت می‌کند. در سال ۱۹۹۲م با تصویب اصل احتیاط به بارقه‌های فکری در خصوص لزوم وجود اصلی بدین مشخصات، لباس قانونگذاری پوشانده شد. یک روش گسترده معرفت‌شناختی، فلسفی و حقوقی در زمینه فناوری‌هایی که به دلیل نبود دانش گسترده لازم، پتانسیل ایجاد ضرر را دارد. اصل احتیاط بر احتیاط، متوقف نمودن و بازبینی قبل از بروز خطرات فناوری‌های جدید تأکید می‌کند.

^۱ - پژوهش برگرفته از رساله دکتری نویسنده، با عنوان «بررسی مبانی جرم‌انگاری در حوزه زیست‌فناوری مبتنی بر اصل احتیاط» است.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

شناخت مفهوم اصل احتیاط به عنوان یک اصل پذیرفته شده بین المللی و درک مبانی نظری اصل، تاحدزیادی می تواند ما را به شناخت از ماهیت و چیستی اصل سوق دهد، درحالی که باتوجه به بحث های فراوانی که پیرامون تعریف اصل و ارکان تعریف مطرح گردیده و در سطح بین الملل، پس از بروز اصل در اسناد بین المللی، گفتمان هایی درخصوص این اصل از منظر حقوق بین الملل محیط زیست به وقوع پیوسته؛ متأسفانه تاکنون به ارائه یک تعریف ثابت از اصل حقوقی نیانجامیده و همچنان بحث هایی گشوده و قابل تأمل باقی مانده است. لذا بررسی سابقه قوانین و کنکاش در تعاریف و نیز اصل از منظر سازمان تجارت جهانی، ما را به خوانش منسجمی از آن رهنمون می دارد.

در مقاله حاضر به دنبال نظر مصابی در زمینه مفهوم اصل پذیرفته شده در اکثر کشورهای پیشرفته از میان آیات قرآن کریم و مفاهیم دینی هستیم. در این راستا به برداشتی از اصل در متون حاوی مفاهیم مذکور دست یافتیم. البته این به منزله کشف و بیان جدیدی از آیات قرآنی نبوده و همواره سعی گردیده تا چارچوبی که از سوی قرآن شناسان عصر بیان گردیده، رعایت گردد. لازم به توضیح است که قرآن کریم، دریایی از مفاهیم ناب و معجزه بی بدیل پیامبر اسلام، مملو از مدرکات عالی بوده و به اذعان متخصصین، ویژگی شگرفی را داراست که چنانچه هر موضوعی را برای مطالعه در آیات قرآن کریم برگزینیم، باعث شگفتی است که گویا آیات راهنمای همان مطلب بوده و کتاب قرآن برای همان موضوع نوشته شده است! لذا مقاله حاضر ادعا ندارد که به تمام آیات مرتبط اشاره داشته، ولی سعی شد تا به بررسی برخی از مهم ترین آنها بپردازد، گرچه بیان تمام آیات از حوصله مقاله خارج است. البته نو بودن و گیرایی مطرح نمودن بحث، خالی از لطف نیست. امید آنکه نوشتار حاضر چراغی در مسیر تحقیق و کسب علم واقع شود.

۲- تعریف اصل احتیاط^۴ در معاهده ریو و سازمان تجارت جهانی

برخی بیش از چهارده نوع تعریف مختلف برای اصل بیان نمودند. (کدخدایی، عباسعلی، سالاری، اسماء، ۱۳۹۸) که با وجود تلاش محققان در اقصی نقاط عالم برای کشف معنا و مرادی از اصل که بیشترین مطابقت با واقع را دارا باشد و تاحد امکان معیارهای کاربردی را دارا باشد تاکنون نتیجه روشنی در پی نداشته، تعاریف متعدد و ابهام در مفهوم آن توسط پژوهشگرانی که در زمینه اصول و رویه های بین المللی پر کاربرد مطالعه می نمایند گزارش گردیده است. تنها تعریفی که محل اتفاق نظر اندیشمندان این عرصه بوده و البته اولین تعریف مدون از اصل نیز محسوب می گردد که در ماده ۱۵ اعلامیه ریو^۵ بیان شده است؛ اعلامیه ای که طی ۱۱ روز از ۳ تا ۱۴ ژوئن ۱۹۹۲م توسط ۱۵۵ کشور به امضاء رسید. تعریف بدین شرح است: Where there are threats of serious or irreversible damage, lack of full scientific certainty shall not be used as a reason for postponing cost-effective measures to prevent environmental degradation. (برای حفاظت از محیط زیست، دولت ها باید متناسب با امکانات خود روش احتیاطی را به طور وسیعی اعمال کنند. در صورت خطر ورود صدمات شدید یا برگشتناپذیر، نبود دلایل قطعی علمی نباید بهانه ای برای تأخیر در اتخاذ تدابیر مؤثر جهت جلوگیری از ورود صدمه به محیط زیست شود). که طی آن، انجام اقدامات احتیاطی با هدف محافظت و متناسب با امکانات در دسترس به طور وسیع را تجویز می نماید. چنانچه دلایل متقن علمی بر آسیب رساندن و ورود صدمات شدید و برگشتناپذیر وجود نداشته باشد یا چنانچه احتمال ورود آسیبی جدی و غیرقابل برگشت وجود داشته باشد، این امر دلیلی بر تأخیر انداختن اقدامات درخور و عدم اقدام احتیاطی متناسب با موقعیت نبوده؛ در این شرایط اصل احتیاط جاری و ساری است.

^۴ -Precautionary Principle

^۵ -the United Nations Conference on Environment and Development, Rio

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

برخی از مهم‌ترین حوزه‌هایی که پژوهشگران نیز از کاربرد اصل احتیاط نام می‌برند عبارتست از: محیط‌زیست (گرم‌شدن زمین، انفجار جمعیت)، سلامت (واکسیناسیون، داروهای نو)، شیمیایی (آفت‌کش‌ها از جمله DDT)، انرژی، امنیت غذایی (تراریخته، جنون گاوی)، تکنولوژی (تلفن‌های همراه).

درباره اصل احتیاط در سازمان جهانی تجارت^۶ آمده است: کشورهای عضو تشویق می‌شوند از استانداردها، دستورالعمل‌ها و توصیه‌های بین‌المللی در جایی که وجود دارند استفاده کنند. وقتی آنها این کار را انجام دهند، بعید است که در یک مناقشه سازمان از نظر قانونی به چالش کشیده شوند. با این حال، در صورت وجود توجیه علمی، اعضا ممکن است از اقداماتی استفاده کنند که منجر به استانداردهای بالاتری شود. آنها همچنین می‌توانند استانداردهای بالاتری را بر اساس ارزیابی مناسب از خطرات تعیین کنند، تا زمانی که رویکرد سازگار باشد، نه دلخواه. و آنها می‌توانند تا حدودی «اصل احتیاط» را به کار گیرند، نوعی رویکرد «اول ایمنی» برای مقابله با عدم قطعیت علمی.^۷

چهار جزء در تعریف اصل احتیاط دارای اهمیت است که هر کدام به ابعاد متفاوتی از محیط پیرامون و موضوعاتی که اصل با آن سروکار دارد، می‌پردازد:

۲-۱- خطر^۸

بشر امروز در مواجهه با خطرات بیشماری قرار دارد. احتمال ورود آسیب و ضرر همیشه با دلیل متقن علمی ثابت نمی‌شود و عقل ایجاب می‌کند تا در صورتی که احتمال می‌رود فرد یا جامعه یا محیط زیست متحمل آسیبی گردد، از بروز خطر جلوگیری شود. ضروری است فعالیت‌هایی که به‌طور بالقوه متضمن خطری هستند، قبل از اثبات علمی، محدود و جلوگیری گردند. بعد ریسک، به شناخت انواع خطرات، و اهتمام به محافظت در برابر ابتلا به پیامدهای ناگوار ناشی از بروز آنها می‌پردازد که در دنیای پر از تشویش امروز نیز ضروری است.

۲-۲- بی‌اطمینانی علمی^۹

دانش انسان از این نظر که تمام جوانب امور را سنجیده و به موقع و به طور کامل امور در جریان باشد و شاهد پیامدهای ناگواری نیز نباشیم کفایت نمی‌کند. لذا عقلاً هنگامی که به طور قطعی از بروز خطری اطمینان نداشته باشند نیز از انجام آن فعالیت خطرناک خودداری می‌ورزند و در همین راستاست که نبود اطمینان علمی و مدارک متقن نمی‌تواند بهانه‌ای باشد تا اقدامات احتیاطی متناسب با شرایط و امکانات صورت نگیرد.

^۶ -world trade organization

^۷ -اجمالاً در مورد معیارهای احتیاطی به بند (۷) ماده ۵ قانون اقدامات بهداشتی یا بهداشت گیاهی (Sanitary and Phytosanitary Measures (SPS) (Agreement) استناد می‌شود: «در مواردی که شواهد علمی مرتبط کافی نباشد، یک عضو می‌تواند به طور موقت اقدامات بهداشتی یا بهداشت گیاهی را بر اساس اطلاعات مربوطه موجود، از جمله اطلاعات سازمان‌های بین‌المللی مربوطه و همچنین اقدامات بهداشتی یا بهداشت گیاهی اعمال شده توسط سایر اعضا اتخاذ کند. در چنین شرایطی، اعضا باید به دنبال کسب اطلاعات اضافی لازم برای ارزیابی عینی‌تر خطر و بررسی اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی بر اساس آن در یک دوره زمانی معقول باشند.»

^۸ -threat

^۹ -uncertainty

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

۲-۳- اقدام احتیاطی^{۱۰}

روش احتیاطی سیاست‌گذاران را بر آن می‌دارد تا اقدامات را محدود نمایند، با قانون گذاری‌های مرتبط از احتمال بروز خطرات بکاهند، با خودداری از صدور مجوز فعالیت‌های خطرناک، جامعه و محیط زیست را با عواقب ناشناخته و ریسک‌های محتمل درگیر ننمایند، و با اقدام درخور، تا حد امکان شرایطی فراهم نمایند تا شاهد نتایج ناگوار ناشی از فعالیت‌های همراه با ریسک نباشیم.

۲-۴- الزام آور بودن^{۱۱}

بعد دیگری که به جنبه مهمی از اصل احتیاط اشاره دارد ضرورت و الزامی است که در پیش گرفتن روند احتیاطی ایجاب می‌کند. اقدام احتیاطی یک توصیه یا روند ارشادی محسوب نمی‌شود بلکه شرایط حاکم و ریسک‌ها و نداشتن اطمینان علمی ما را بر آن می‌دارد که باید چه روندی را پیش رو قرار دهیم؟ اسناد و رویه‌های قضایی و آرائی که در اجرای اصل احتیاط در سازمان تجارت جهانی و مانند آن صادر شدند به خوبی جنبه الزام‌آوری را نشان می‌دهد. (Sandin, ۱۹۹۹)

۳- تدقیق در آیات قرآن کریم در خصوص اصل احتیاط

۳-۱- عمل بر پایه علم و یقین، اصل اساسی

اللَّهُ أَذِنَ لَكُمْ أَمْ عَلَى اللَّهِ تَفْتَرُونَ: آیه ۵۹ سوره یونس عمل کردن بدون وجود یقین علمی و بر پایه ظن و گمان را اشتباه دانسته و می‌فرماید: «بگو: آیا خداوند به شما اجازه چنین کاری داده، یا بر خدا افترا می‌بندید و از پیش خود، حلال و حرام درست می‌کنید؟!»

عمل بدون یقین در حرام دانستن برخی از روزی‌های الهی و حلال دانستن برخی دیگر، مورد عتاب واقع شده که چرا از پیش خود (با تکیه بر ظن) بهره‌های دنیوی را محدود نموده یا برخی دیگر را حلال می‌دانید در حالی که بدان علم ندارید. آیه به اصل عدم حجیت ظن (به تعبیر اصولیون) اشاره دارد. این تعبیر نشان می‌دهد که هیچ حکمی از احکام الهی را بدون قطع و یقین نمی‌توان اثبات کرد و گرنه افترا بر خدا حرام است. در ایین آیه شاهد آن هستیم که هم خطاب به صورت مفرد و هم به صورت جمع وجود دارد. اینکه در قسمت اول آیه به صورت مفرد و خطاب به پیامبر (ص) ذکر شده و قسمت بعد به صورت جمع و خطاب به عموم مسلمانان است ممکن است به این جهت باشد که مرحله تصمیم‌گیری در برنامه‌های اسلامی (در محل بحث مقاله حاضر، در پیش گرفتن اقدامات احتیاطی) مربوط به رهبر امت و پیامبر (ص) می‌باشد، همانگونه که گرفتن آیات قرآن از سوی خدا و تلاوت آن بر مردم نیز از ناحیه او است، ولی عمل کردن به این برنامه‌ها به عموم ملت ارتباط دارد، و هیچکس از آن مستثنی نیست. (مکارم شیرازی، ج ۸، صص ۳۲۹-۳۳۱)

پیروی نکردن از علم آثار سوئی در پی دارد (ولو به واسطه عدم دسترسی به قطعیت علمی و نبود اطمینان علمی) که در سایر آیات نیز بدانها اشاره گردیده و غور در این مطلب از حوصله مقاله خارج است. به نظر نگارنده اثبات همین مطلب که در شرایط نبود علم، نحوه عمل فرد مانند زمان وجود علم نبوده (مقتضی اقدام احتیاطی اعم از نسخ ضعیف یا قوی اصل احتیاط، موجود است)، کفایت می‌نماید.

^{۱۰} -action

^{۱۱} -mandatory

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

۳-۲- عدم قطعیت تأثیرگذار

أَتَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ (اعراف ۲۸) در این آیه می‌فرماید: «آیا به خدا نسبت‌هایی می‌دهید که نمی‌دانید.» گرچه ظاهراً مناسبتر این بود که گفته شود: چرا چیزی را که دروغ است و واقعیت ندارد به خدا نسبت می‌دهید؟ ولی به جای آن فرموده است چرا چیزی را که نمی‌دانید به خدا نسبت می‌دهید؟ از آن‌جا که فرمود: خداوند هرگز به کارهای زشت و قبیح فرمان نمی‌دهد «قُلْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ» خداوند تنها به نیکیها و خوبیها فرمان می‌دهد سپس با جمله مذکور آیه ختم می‌شود، (مکارم شیرازی، ج ۶، ص ۱۴۱) لذا عمل به طریقی که بدان علم نداشته حتی چه بسا ضرر احتمالی امکانپذیر باشد، منفور بوده و گزینش راهی که با احتیاط و به پشتوانه عقل آدمی، انسان و محیط پیرامونش را در حفظ قرار دهد، ستودنی است. (نظر نویسنده) و قاعده و وجوب دفع ضرر محتمل نیز از جمله ادله عقلی است که به وسیله آن، فرد و جامعه را از افتادن در هلاکت تحذیر می‌دهند. بنابراین قاعده نیز مستندی برای اصل احتیاط بوده و به توقف و احتیاط کردن و نه افتادن در هلاکت و پیروی از غیر علم دعوت می‌نماید.

نداشتن علم از یک سو موجب بیان غیر محکم و نامستند گردیده و از طرف مقابل افرادی که حرف‌هایی را بیان می‌کنند که بدان علم ندارند، مستحق عبارت توییخی هستند که در این آیه ذکر گردید. لذا عدم قطعیت می‌تواند بسیار تأثیرگذار باشد و سخنی که از روی بی‌علمی گفته شود با سخن ناحقی که با علم امکان اثبات ندارد، تفاوتی نمی‌کند و عدم قطعیت، به همان اندازه که می‌تواند نتایج مخرب و آسیب‌زننده به بار آورد، اتخاذ اقدامات مناسب، می‌تواند تأثیرات مثبتی برجا بگذارد.

۳-۳- احتیاط و در پی علم بودن، دو بال یافتن سلامت

در آیه ۳۶ سوره اسراء می‌فرماید: وَ لَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ: «از آنچه نمی‌دانی پیروی مکن» و به عبارت بهتر، تنها از علم پیروی کن. نخست سخن از لزوم تحقیق در همه چیز به میان آورده، می‌فرماید: از آنچه به آن علم نداری پیروی مکن؛ که نهی از پیروی از غیر علم در اینجا معنی وسیعی دارد که مسائل گسترده‌ای اعم از عمل فرد را شامل می‌شود، و اینکه بعضی از مفسران آن را به بخشی از امور محدود کرده‌اند دلیل روشنی ندارد، زیرا لا تقف از ماده قفو (به وزن عفو) به معنی دنباله روی از چیزی است، و می‌دانیم دنباله روی از غیر علم، مفهوم وسیعی دارد و تمام موارد را شامل می‌شود. با این حساب، الگوی شناخت در همه چیز، علم و یقین است، و غیر آن خواه "ظن و گمان" باشد یا "حدس و تخمین" یا "شک و احتمال" هیچکدام قابل اعتماد نیست. (مکارم شیرازی، ج ۲، صص ۱۱۵-۱۱۶) لذا همان‌طور که در تعریف سازمان تجارت نیز گفته شد، و آیات دیگری از قرآن کریم نیز بدین معنا اشاره دارد، در برخی امور، اتخاذ اقدام احتیاطی، اجمالا جهت تصمیم‌سازی و سیاست‌گذاری و عدم به تأخیر انداختن اقدامی در جهت حفظ سلامت است؛ نه اینکه از تحقیق بیشتر و بررسی علمی موضوع دست کشیده و به جوانب گوناگون امر توجهی نشود. آیه ۷۶ سوره یوسف به رتبه والای علم و تمایزبخشی عالی دستیابی به علم قابل اطمینان و عدم وجود چنین علمی اشاره دارد و سپس بیان می‌نماید: ... وَ فَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ: برتر از هر صاحب علمی، عالمی (یعنی خدا) است. که اشاره دارد که عزیز مصر، یوسف، با برادرانش طبق آئین مصر برخورد نکرد و برای نگهداشتن برادر نزد خود طبق نقشه‌ای که حاکی از سنت برادران و ناشی از فرمان الهی بود پیش رفت. (مکارم شیرازی، ج ۱۰، صص ۳۳-۳۸) ادامه مسیر تحقیقات تا رسیدن به قطعیت علمی و روشن نمودن ضررها و وضوح ابعاد مسئله؛ همچنین با توجه به جایگاه کسب علم و علم‌اندوزی، از ضروریات بلکه جزو مفاهیم مستتر در تعریف اصل از منظر قرآن کریم بوده و بسیار راه‌گشاست.

۳-۴- خودداری از وقوع در خطر

وَ لَا تَلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ: «و با دست خویش خود را به هلاکت نیفکنید!» در آیه ۱۹۵ سوره بقره هر چند در مورد ترک انفاق، برای جهاد اسلامی وارد شده، ولی مفهوم وسیع و گسترده‌ای دارد که موارد زیاد دیگری را نیز شامل می‌شود از جمله اینکه انسان حق ندارد با فعالیت‌های بالقوه خطرناک بدون پیش‌بینی‌های لازم عمل نماید (نظر نویسنده)، یا غذایی که به احتمال قوی

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

آلوده به سم است تناول کند، و یا حتی بدون نقشه و برنامه وارد عمل شود، در تمام این موارد، انسان بی جهت جان خود را به خطر انداخته و مسئول است. ولی اینکه بعضی از بحث القاء نفس در هلاکت در خصوص جهاد ابتدایی سخن گفته و گاه تا آنجا به پیش می‌روند که قیام ائمه را مصداق آن می‌شمرند، ناشی از عدم درک آیه است، و مفهوم آیه روشن است و تمسک به آن در این گونه موارد نادرست است. (مکارم شیرازی، ج ۲، صص ۳۵-۳۶)

درباره حذر داشتن و خودداری از افتادن در خطر و لزوم پیروی از عقل و احتیاط کردن هر چه گفته شود بجاست و در مواجهه و روبروشدن با خطر، عقل آدمی وی را فرامی‌خواند تا با احتیاط و خویشتن‌داری، از افتادن در هلاکت و مبتلاشدن به عواقب خطرات کاری که بدون پیش‌بینی‌های لازم در آن گام برمی‌دارد، برحذر بماند.

شناخت انوا

۳-۵- آمادگی و عزم بر مقابله با خطرات

«حذر» بر وزن خضر به معنی بیداری و آماده‌باش و مراقبت در برابر خطر است و گاهی به معنی وسیله‌ای که به کمک آن با خطر مبارزه می‌شود نیز آمده است. بعضی از مفسران حذر را در آیه ۷۱ سوره نساء (یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ: برای مقابله با دشمن از روشها و تاکتیک‌های مختلف استفاده کنید) تنها به معنی اسلحه تفسیر کرده‌اند، در حالی که واژه معنی وسیعی دارد و مخصوص «اسلحه» نیست به علاوه در آیه ۱۰۲ همین سوره دلیل روشنی است که حذر با اسلحه تفاوت دارد آنجا که می‌فرماید: **أَنْ تَضَعُوا أَسْلِحَتَكُمْ وَ خُذُوا حِذْرَكُمْ: «مانعی ندارد که به هنگام ضرورت، در موقع نماز در میدان جنگ سلاح خود را به زمین بگذارید، ولی حذر یعنی مراقبت و آماده باش را از دست ندهید!»** لذا آماده‌باش دائمی و تجهیز همه‌جانبه برای مقابله با خطرات مختلف محتمل (در هر دورانی) مدنظر است (نظر نویسنده)

این آیه دستور جامع و همه جانبه‌ای به تمام مسلمانان، در همه قرون و اعصار، می‌دهد که برای دفاع از خویشتن نیز هر گونه آمادگی از نظر روانی و معنوی، و از نظر بسیج منابع فرهنگی، اقتصادی و انسانی، و همچنین استفاده از کاملترین نوع سلاح زمان و طرز بکار گرفتن آن را فراهم سازند، همچنین برای حفظ امنیت خود و دفاع از مرزهای خویش، دائما مراقب باشند، و یک نوع آماده باش مادی و معنوی به طور دائم بر اجتماع آنها حکومت کند. (مکارم شیرازی، ج ۴، صص ۲-۴)

۳-۶- لزوم شناخت خطرات

تا زمانی که انواع مخاطراتی که به سمت فرد و جامعه نشانه رفته است شناخته نشود، دشوار است که برای مقابله و آمادگی در مقابل آن کار مؤثری صورت بگیرد. بررسی موضوع با ذهن باز و از جوانب مختلف تاحدی دورنمایی از امر را روشن می‌کند. پیش‌بینی پذیر بودن یا غیرقابل پیش‌بینی بودن نکته‌ای است که مهم مذکور را تحت تأثیر قرار می‌دهد ولی به نظر می‌رسد با شناخت خطر تاحدزیادی آمادگی مواجهه با آن امکان‌پذیر می‌باشد. حتی در آیات قرآن کریم، انبیا دعوت خود را در توحید خلاصه می‌نمودند، و در بسیاری از آیات (مانند ۴۹ حج، ۱۱۵ شعراء، ۵۰ عنکبوت، ۴۲ فاطر، ۷۰ ص، ۹ احقاف، ۵۰ ذاریات) بر کلمه نذیر به هنگام بیان دعوت انبیاء تکیه شده است. اصولا انسان تا احساس خطر مهمی نکند از جا حرکت نخواهد کرد و به همین دلیل اندازها و اعلام خطرهای انبیا به صورت تازیانیه‌هایی بر ارواح بی‌درد گمراهان چنان فرود می‌آمد که هر کس قابلیت حرکتی داشت به حرکت در آید! در آیه ۲۵ سوره هود می‌فرماید: **وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ إِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُّبِينٌ: «ما نوح را به سوی قومش فرستادیم، او به آنها اعلام کرد که من بیم دهنده آشکاری هستم»** لذا تکیه روی مساله «انذار و بیم دادن» با اینکه پیامبران هم بیم‌دهنده بودند و هم بشارت‌دهنده، به خاطر آن است که ضربه‌های نخستین انقلاب باید از اعلام خطر و انذار شروع شود، چرا که تاثیر این کار در بیدار ساختن خفتگان و غافلان از بشارت بیشتر است. (مکارم شیرازی، ج ۹، ص ۶۹)

احساس خطر، شناخت خطر و آگاهی از جزئیات مخاطرات احتمالی پیش‌رو می‌تواند در تجهیز متناسب تأثیرگذار باشد و در برخی موارد خاصیت آگاهی‌دهی و غفلت‌زدایی بیابد تا به عواقب احتمالی آتی تن در نداد.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

۳-۷- تشویق به پیروی از عقل و ترویج اخلاقیات

اموری که موجبات درخطر افتادن را بیان می‌نماید بسیار است و عقلا به پیروی از هشدارها و فرامین عقلانی فرامی‌خوانند. احتیاط به حکم عقل، برای دست و پنجه نرم‌نکردن با عواقب ناگوار نسنجیده عمل‌نمودن و در بحران‌ها گیر افتادن، چه بهتر که به خواست و تشخیص فردی و با انگیزه و اراده مثبت صورت گیرد و فرد و جامعه در دستیابی به این مهم دست به دست دهند. (نظر نویسنده) در آیات قبل از آیه ۱۳ حجرات روی سخن به مؤمنان بوده، و خطاب به صورت «یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» است و آیات متعددی را که یک «جامعه مؤمن» را با خطر روبرو می‌سازد بازگو کرده، از آن نهی فرمود. در آیه اخیر إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ اتَّقَاكُمْ: طریقه مقابله با خطرات، تقوای الهی بیان گردیده است (نظر نویسنده) و تقوی، این بزرگترین ارزش انسانی ووالا شمرده می‌شود. در آیه مورد بحث مخاطب کل جامعه انسانی است و مهمترین اصلی را که ضامن نظم و ثبات است بیان می‌کند، و میزان واقعی ارزشهای انسانی را در برابر ارزشهای کاذب و دروغین مشخص می‌سازد. (مکارم شیرازی، ج ۲۲، ص ۱۹۶)

تشویق جامعه و فرد برای برحذرماندن از خطرات و گزینش خودنگهدار و عامل تقوایی و پارسایی بسیار پسندیده و مفید فایده خواهد بود.

۳-۸- لزوم تلاش برای حفظ سلامت و محیط زیست

موضوع ضرورت تلاش برای حفظ سلامت و توان جسمی پر اهمیت و مبرهن است. حتی در آیه ۲۴۷ سوره بقره، توان و نیروی جسمانی در کنار توان فکری ارزشمند دانسته شده است: قَالَ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاهُ عَلَيْكُمْ وَ زَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ وَاللَّهُ يُؤْتِي مَلَكَهُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ؛ «پیغمبرشان به آنها گفت: خدا طالوت را پادشاه شما کرد. گفتند: چگونه او را بر ما پادشاهی باشد؟ ما سزاوارتر از او به پادشاهی هستیم و او را دارایی چندانی نداده‌اند. گفت: خدا او را بر شما برگزیده است و به دانش و توان او بیفزوده است، و خدا پادشاهیش را به هر که خواهد دهد که خدا دربرگیرنده و داناست.»

کمیود در سرمایه‌های سلامتی و ایمان زیان آشکار دانسته شده است و تلاش برای حفظ سلامتی و الزام به مسیری که به سلامت شخص و افراد و محیط اطرافش آسیبی وارد نشود از اهمیت خاصی برخوردار است. در آیه ۲ سوره عصر به خسران همه انسان‌ها مگر در صورتی که روال سلامت را درپیش گیرند اذعان نموده. واژه «خسر» بر وزن عسر و «خسران» به معنی کم شدن سرمایه است، گاه به انسان نسبت داده می‌شود و می‌گویند فلان کس زیان کرد، و گاه به خود عمل نسبت داده می‌شود و می‌گویند: تجارتش زیان کرد. غالباً در سرمایه‌های برونی مانند مال و مقام به کار می‌رود و گاه در سرمایه‌های درونی مانند صحت و سلامت و عقل و ایمان و ثواب و این همان است که خداوند متعال به عنوان «خسران مبین» (زیان آشکار) از آن یاد فرموده آنجا که آیه ۱۵ سوره زمر می‌گوید: إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَأَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَلَا ذَلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ زیانکاران واقعی کسانی هستند سرمایه وجود خود و خانواده خویش را در قیامت از دست می‌دهند، بدانید خسران مبین همین است. (مکارم شیرازی، ج ۲۷، ص ۲۹۵)

سلامت و حفظ طبیعت و محیط زیست نه تنها از اهمیت برخوردار است بلکه از دست رفتن آن زیان بزرگی محسوب می‌شود؛ آن چه اصل احتیاط در جهت الزام به درپیش‌گرفتن مسیری که از بروز خطرات محتمل فعالیت‌هایی که بالقوه خطرناکند، درنظر دارد.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

۹-۳- الزام آور بودن و اقدامات احتیاطی مناسب

یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَ لَا تَوَلَّوْا عَنْهُ وَ أَنْتُمْ تَسْمَعُونَ (۲۰) وَ لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ قَالُوا سَمِعْنَا وَ هُمْ لَا يَسْمَعُونَ (۲۱). در نخستین آیه می‌گوید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید اطاعت خدا و پیامبرش کنید» و باز برای تاکید اضافه می‌کند «هیچگاه از اطاعت فرمان او روی گردان نشوید در حالی که سخنان او و اوامر و نواهی‌اش را می‌شنوید» این آیات از سوره انفال ادامه بحث‌های در زمینه دعوت مسلمانان به اطاعت کامل از پیامبر اسلام در جنگ و صلح و در همه برنامه‌هاست، از لحن آیات برمی‌آید که بعضی از مؤمنان از وظیفه خود در این زمینه کوتاهی کرده بودند. تعبیر جالبی را قرآن درباره کسانی که می‌دانند ولی عمل نمی‌کنند و می‌شنوند ولی ترتیب اثر نمی‌دهند و ظاهراً در صف مؤمنانند ولی مطیع فرمان نیستند ذکر کرده است، می‌گوید: آنها گوش شنوا دارند الفاظ و سخنان را می‌شنوند و معانی آن را می‌فهمند اما چون بر طبق آن عمل نمی‌کنند گویی اصلاً کر هستند، زیرا همه این مسائل مقدمه عمل است و هنگامی که عمل نباشد مقدمات بی فایده است. لذا در ادامه می‌گوید: «همانند کسانی نباشید که می‌گفتند شنیدیم ولی در حقیقت نمی‌شنیدند.» درباره اینکه این افراد که قرآن می‌گویند دارای چنین صفتی هستند و مسلمانان باید بهوش باشند که مثل آنها نشوند چه اشخاصی می‌باشند؟ بعضی احتمال داده‌اند منظور منافقانی هستند که خود را در صف مسلمانان جا زده بودند، و بعضی گفته‌اند اشاره به گروهی از یهود می‌باشد و بعضی اشاره به مشرکان عرب دانسته‌اند، ولی هیچ مانعی ندارد که همه گویندگان بدون عمل، از این گروه‌های سه‌گانه، در مفهوم آیه وارد باشند. گفتار بدون عمل و شنیدن بدون ترتیب اثر یکی از بزرگترین بلاهای جوامع انسانی و سرچشمه انواع بدبختی‌هاست. (مکارم شیرازی، ج ۷، صص ۱۲۰-۱۲۲) چنانچه عقل به خودداری از افتادن در هلاکت و دچار نتایج فعالیت‌های خطرناک نگردیدن راهنمایی می‌کند، و چنانچه دستورالعمل‌ها و اصل احتیاط به اقدامات احتیاطی فرا می‌خواند، عمل بدان جنبه ارشادی ندارد. ضروری است مطابق رویکرد و نسخی که از اصل در دسترس بوده و در کشورهای پیشرفته اجرا می‌گردد، عمل شود.

عمل و اقدام شایسته و نیکو نشانه درایت بوده و از لوازم قدرت و آبادانی و دریافت پاداش‌های نیکو و نتایج مثبت آن کار می‌باشد. (نظر نویسنده) در قرآن کریم سرگذشت ذوالقرنین بیان گردیده که به ظالمان وعده عذاب شدیدی می‌داد و همچنین می‌گفت «و اما کسی که ایمان آورد، و عمل صالح انجام دهد، پاداش نیکو خواهد داشت» و «وَأَمَّا مَنْ آمَنَ وَ عَمِلَ صَالِحًا فَلَهُ جِزَاءُ الْحُسْنَى. «و ما فرمان آسانی به او خواهیم داد» وَ سَنَقُولُ لَهُ مِنْ أَمْرِنَا يُسْرًا. (کهف/ ۸۸-۸۹) هم با گفتار نیک با او برخورد خواهیم کرد، و هم تکالیف سخت و سنگین بر دوش او نخواهیم گذارد، و خراج و مالیات سنگین نیز از او نخواهیم گرفت. گویا هدف ذوالقرنین این بوده که کسانی که تسلیم برنامه سازنده الهی شوند مطمئناً پاداش نیک خواهند داشت، و در امنیت و آسودگی خاطر زندگی خواهند کرد. اما آنها که در برابر این دعوت موضع‌گیری خصمانه داشته باشند و به شرک و ظلم و فساد ادامه دهند مجازات خواهند شد. (مکارم شیرازی، ج ۱۲، صص ۵۲۶-۵۲۸) ذوالقرنینی که در وصف او آیه ۸۴ و ۸۵ سوره کهف می‌فرماید: «ما در روی زمین به او قدرت و ثبات و نیرو و حکومت بخشیدیم» إِنْ أَمَّا مَكَّنَّا لَهُ فِي الْأَرْضِ «و اسباب هر چیز را در اختیارش نهادیم» وَ آتَيْنَاهُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ سَبَبًا مفهوم «سبب» مفهوم وسیعی دارد و نشان می‌دهد که خداوند اسباب وصول به هر چیزی را در اختیار وی گذارده بود: عقل و درایت کافی، مدیریت صحیح، قدرت و قوت، لشکر و نیروی انسانی و امکانات مادی خلاصه آنچه از وسائل معنوی و مادی برای پیشرفت و رسیدن به هدفها لازم بود در اختیار او نهادیم. (مکارم شیرازی، ج ۱۲، ص ۵۲۶)

به عنوان نمونه از فرد دارای قدرت و مکنت و جهانگرد، قرآن کریم به ذوالقرنین و سرگذشت وی پرداخت. در میان آنچه از وی نقل گردیده، دعوت به اقدام شایسته و عمل نیکوست. در مسیر امنیت و آرامش و آسودگی خاطر ناشی از عدم وجود خطرات احتمالی، چنگ زدن و تمسک به اقدام احتیاطی عقلانی متناسب ضروری می‌نماید.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

نتیجه گیری

پس از بحث و بررسی‌های صورت گرفته نتیجه گرفته می‌شود که اصل جهانی احتیاط در قرآن کریم دارای سبک و سیاق ذیل می‌تواند باشد:

عنوان	توضیحات
علم پایه عمل	بر مبنای دانش در دسترس و با اتکا به علم و یقین (نه ظن) گام برداشتن
عدم قطعیت	کاهش دادن اثرات ناشی از عدم قطعیت علمی در مسیر مواجهه با فعالیت‌ها
در پی علم بودن	عدم اکتفا به دانش موجود و احتیاط را عاملی برای تنبلی قرار ندادن
حذر داشتن	خویشترنداری و مراقبت از خود، افراد و جامعه در قبال خطرات یا فعالیت‌های خطرناک
عزم بر مقابله مؤثر	آمادگی داشتن همیشگی و با اراده محکم دنبال نمودن احتیاط در موارد لزوم
لزوم شناخت خطرات	آگاهی از انواع خطر و تدارک دیدن برای عدم مواجه گردیدن با ناملایمات
تشویق پیروی عقلانی	عقل را در ملاحظه داشتن و با بازوی عقل و اخلاقیات، فراهم نمودن فضای مناسب احتیاطی
تلاش برای محافظت	ارج نهادن به سلامتی و محیط زیست مان و حفاظت از سرمایه و ارزش های انسانی مان
لزوم اقدام احتیاطی	نوع عمل مناسب و اقدامات درخور داشتن

تعریف قرآنی مدنظر ما در این مقاله برای اصل احتیاط بدین منوال است: «حذر عقلانی، هوشمندانه و با درایت در مواجهه با موقعیت‌های محتمل الضرری که عدم اطمینان علمی موجب نبود مسیر متقن گردیده با حفظ آمادگی همیشگی از انواع خطرات و ارج نهادن به سرمایه های انسانی با اقدام متناسب ارزشمندی که روش‌ها بدان راه می‌نمایند.»

تشکر و قدردانی

از تمام کسانی که با کمک مادی و معنوی خویش مرا در تدوین این مقاله یاری یا حمایت نمودند کمال تشکر را می‌نمایم.

مراجع

۱. قرآن کریم
۲. کدخدایی، عباسعلی، سالاری، اسماء، اصل احتیاط در سازمان جهانی تجارت، چاپ اول، تهران: خرسندی، ۱۳۹۸
۳. مکارم شیرازی دام ظلّه، ناصر، تفسیر نمونه، چاپ سی و دوم، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴
۴. Sandin, P. (۱۹۹۹). Dimensions of the precautionary principle. *Human and Ecological Risk Assessment: An International Journal*, ۵(۵), ۸۸۹-۹۰۷.